

In dienst van de zieken

In dienst van de zieken

Broeders van Barmhartigheid van
St. Joannes de Deo 1875-2013

JOSÉ EIJT

Hilversum
Verloren
2014

Afbeelding op het omslag: 'Zieken bezoeken', schilderij van Ruud Bartlema uit de reeks *Verantwoordelijkheid in zeventvoud*. © Stichting Docete, Utrecht.

ISBN 978-90-8704-395-7

© 2014 José Eijt & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht
Druk Wilco, Amersfoort
Brochage Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
I Van Pruisen naar Nederland	
Ontstaansgeschiedenis en vestiging van de congregatie in Nederland, 1856-1905	11
Kerk en staat: een moeizame verhouding	12
Katholieke herleving onder Peter Joseph Blum	14
Herleving van het kloosterleven	18
Barmhartige Broeders van Montabaur	23
De Kulturkampf: achtergronden en gevolgen	26
Vestiging in Nederland, 1875	31
Van een Duitse naar een Nederlandse broedergemeenschap	36
II Zorg op vele fronten	
Zieken, pensioengasten en bejaarden, 1876-1920	39
Liefdadige zorg door religieuzen	40
Leefomstandigheden in de groeiende steden	42
Thuisverpleging, een christelijke traditie	45
Nieuwe vestigingen voor thuisverpleging	48
Naar ziekenhuis St. Joannes de Deo: 's-Hertogenbosch, Haarlem, Utrecht	57
Van gasthuis naar pension met thuisverpleging: Amsterdam en Den Haag	66
III Moeizame verzelfstandiging en gestage groei	
Bestuurlijke organisatie, instroom en ledenverloop, 1898-1958	70
Onder Duits bestuur	71
Bisschoppelijke bemoeienis	74
Een eigen vicariaat	76
'Das Homberger Schiessen'	79
Een eigen provincie	83
'Een unicum in ons land'	88
Ledenverloop	92

IV Een gemeenschap in beweging	
<i>Intrede, vorming, gemeenschappelijk leven, 1905-1967</i>	97
Broeder worden?	97
Tijd van vorming: het noviciaat	103
Religieus gemeenschapsleven	114
Een pr-offensief	121
Roepingen begeleiden en versterken: juvenaat en junioraat	125
Broeder blijven?	135
V Naar zorg op maat	
<i>Wijkverpleging, bejaardenzorg, verpleeghuiszorg, 1920-1975</i>	141
Kruisverenigingen en wijkverpleging	141
Van thuis- naar wijkverpleging	144
Van pension naar verpleeg- en bejaardenhuis: Amsterdam	151
Van sanatorium naar verpleeghuis: Kalorama Nijmegen	159
VI Broederziekenhuizen in Nederland en Tanzania	
<i>Verpleging en gezondheidszorg, 1920-1990</i>	171
Katholieke ziekenhuizen in Nederland	171
De broederziekenhuizen: Haarlem, 's-Hertogenbosch, Utrecht	175
Verpleger worden	194
Verpleger zijn	201
Sengerema Catholic Hospital	214
Afbouw en overdracht	229
VII Tussen vernieuwing en afbouw	
<i>Zorg voor een leefbare broedergemeenschap, 1959-2013</i>	232
Geremde vernieuwing	234
Betwist gezag	237
Generaal en provinciaal vernieuwingskapittel 1967-1968	240
Conflicterende visies	243
Verschillende leefgemeenschappen	248
Zorg voor de oude dag, zorg voor een goed einde	257
Noten	266
Literatuur en bronnen	296
Bijlagen	302

Inleiding

In een aantekeningenschrift van novicenmeester Aemilianus Bekkers staat op 10 februari 1944 de volgende anekdote vermeld. Een patiënt in het Bossche St. Joannes de Deo-ziekenhuis vroeg aan een novice die op zijn kamer aan het werk was, waar de Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo zich in Nederland het eerst gevestigd hadden. De novice antwoordde: 'In Den Bosch'. Ook een andere novice wist niet beter of het was in Den Bosch. 'Nee Broeders', zei de patiënt, 'het was in Kaatsheuvel'. Broeder Aemilianus voegde daar de verzuchting aan toe: 'Ik heb al jarenlang betreurd dat wij de geschiedenis van de congregatie niet eens in onze landstaal bezitten; het is toch noodzakelijk dat onze novicen en jonge Broeders die kennen'.

De geschiedenis van de Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo is een vrijwel onbekend terrein. De congregatie kent weliswaar geen jonge broeders en novicen meer, maar hopelijk biedt dit boek de nog levende broeders meer zicht op de geschiedenis van hun gemeenschap. Het onderzoek voor dit boek is verricht op initiatief en onder auspiciën van Stichting Echo, een stichting die zich sinds 1995 ten doel stelt de wetenschappelijke bestudering van de geschiedenis van het religieuze leven in Nederland te bevorderen. Toen Stichting Echo werd opgericht was er over de geschiedenis van de tientallen zustercongregaties in Nederland nog maar weinig bekend. Daar is mede dankzij de inspanningen van de stichting verandering in gekomen. Ook over de geschiedenis van de mannelijke tegenhangers van de zustercongregaties, de broedercongregaties die in het onderwijs en de psychiatrie werkzaam waren, zijn inmiddels publicaties verschenen. Zo niet over de congregatie van de Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo, terwijl deze in Nederland een unieke positie heeft ingenomen. De congregatie was de enige broedercongregatie in Nederland die zich heeft toegelegd op de gewone (niet-psychiatrische) ziekenverpleging: bij mensen thuis, in de wijk of in eigen ziekenhuizen. De broeders stelden zich in dienst van de zieken. Daarbij hoorde voor hen ook de verzorging van bejaarden, chronisch zieken en meervoudig gehandicapten in eigen instellingen. De broeders verdienen daarom niet alleen een plaats in de geschiedenis van het religieuze leven in Nederland maar ook in de geschiedenis van de verpleging en verzorging. Op dat laatste gebied is in Nederland relatief weinig

wetenschappelijk onderzoek verricht. In de publicaties die wél voorhanden zijn, is het aandeel van vrouwelijke religieuzen en diaconessen onderbelicht gebleven. Over mannelijke religieuzen en protestantse diaconen in de verpleging en verzorging is vrijwel niets bekend.

Dit boek hoopt daarin enige verandering te brengen, met name met betrekking tot de Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo. De geschiedenis van hun gemeenschap is voornamelijk gereconstrueerd op basis van het archief van de Nederlandse provincie, dat in het provinciaal bestuurshuis in Berg en Dal was opgeslagen maar in 2012 werd overgebracht naar het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven in Sint Agatha bij Cuijk.¹ Tenzij anders vermeld zijn ook alle afbeeldingen uit dit archief afkomstig. Het archief kent beperkingen. Zo is de kroniek van de vestiging in 's-Hertogenbosch verloren gegaan en bevatten de Jaarberichten en Jaarverslagen hiaten, met name over de jaren van de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Egodocumenten en gegevens over de thuisverpleging ontbreken vrijwel geheel, terwijl gegevens over de wijkverpleging slechts mondjesmaat te vinden zijn.

Behalve in het archief van de Nederlandse provincie is tevens onderzoek verricht in het generaal archief van de Barmhartige Broeders van Montabaur in Montabaur, in de archieven van de Nederlandse bisdommen 's-Hertogenbosch, Haarlem en Utrecht en in het archief van het Duitse bisdom Limburg. Om persoonlijke gegevens te achterhalen is gebruik gemaakt van vragenlijsten die aan de broeders, aan uitgetreden broeders en aan oud-juvenisten zijn voorgelegd. Daarnaast hebben interviews en groepsgesprekken ertoe bijgedragen dat ook aan het dagelijkse leven en aan de ervaringen van broeders recht kon worden gedaan. Uiteraard zijn deze bronnen beperkt: zo leefden er ten tijde van het onderzoek geen broeders meer die in de thuisverpleging hadden gewerkt en nog maar twee broeders die in de wijkverpleging werkzaam waren geweest. Hoe broeders hun werk op deze terreinen hebben verricht en hebben beleefd, blijft daardoor helaas onderbelicht. De interviews en vragenlijsten omspannen bovendien slechts een beperkte periode: de ondervraagde broeders en uitgetreden broeders traden in tussen 1941 en 1966. Over het dagelijks leven en werken van de broeders die vóór die periode intraden, heb ik nauwelijks iets kunnen achterhalen.

Graag wil ik allen bedanken die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. Degenen die deelnamen aan de interviews en groepsgesprekken ben ik zeer erkentelijk dat zij hun ervaringen als broeder of als juvenist met mij hebben willen delen. Mijn dank gaat ook uit naar de archivariissen die mij terzijde stonden. In het bijzonder moet hier broeder Piet Bakker worden genoemd, die als archivaris van het generaal archief in Montabaur buitengewoon behulpzaam was en mij van deskundig advies voorzag. De leden van de leescommissie, broeder Leo Brouwer, broeder Johan Nederstigt, Peter van Bijnen en Joep van Gennip ben ik dank verschuldigd voor de tijd die zij investeerden in een kritische lezing van het manu-

script. Broeder Piet Bakker, broeder John Versluys en Olga Minkema komt dank toe om dezelfde reden. Barbara en Gerard Sars waren mij zeer behulpzaam door enkele documenten in het oud-Duitse handschrift Sütterlin te transcriberen. Tot slot dank ik Joos van Vugt voor de vele gedachtewisselingen over het onderzoek en voor de uren die hij besteedde aan de redactie van het boek.

José Eijt
december 2013

I Van Pruisen naar Nederland

Ontstaansgeschiedenis en vestiging van de congregatie in Nederland, 1856-1905

De Nederlandse congregatie van de Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo heeft haar wortels in Duitsland. Ze is voortgekomen en maakt nog steeds deel uit van de gemeenschap der Barmhartige Broeders van Montabaur. Die broedergemeenschap ontstond in 1856 in het Duitse Westerwald, een heuvelachtige streek gelegen tussen Keulen en Frankfurt, ingeklemd tussen de rivieren Lahn, Sieg, Rijn en Dill. De streek behoorde tot het toenmalige hertogdom Nassau. Naar de plaats waar het moederhuis in 1863 werd gevestigd, kreeg de congregatie in Duitsland de naam *Barmherzige Brüder von Montabaur*. De titel 'Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo' ontstond nadat de broedergemeenschap zich ten gevolge van de *Kulturkampf* noodgedwongen in Nederland had gevestigd en hier rechtspersoonlijkheid moest aanvragen.

De omstandigheden waaronder de congregatie tot stand kwam en waarin zij zich de eerste twee decennia ontwikkelde, werden sterk beïnvloed door de toenmalige verhouding tussen kerk en staat in de Duitstalige landen, meer in het bijzonder tussen het bisdom Limburg¹ en het hertogdom Nassau en vanaf 1866 tussen het bisdom Limburg en het koninkrijk Pruisen, waarin Nassau toen was opgegaan. Ook de sociaaleconomische situatie in het overwegend katholieke agrarische Westerwald speelde een rol. Nadat we hierop zijn ingegaan, besteden we in dit hoofdstuk aandacht aan de persoon van de stichter en het milieu waarin hij verkeerde. We volgen de ontwikkeling van de Duitse broedergemeenschap en haar werkzaamheden tot aan de komst van de eerste broeders naar het bisdom 's-Hertogenbosch (1875). Daarna gaat de aandacht uit naar de vestiging in de stad 's-Hertogenbosch (1876) en de eerste werkzaamheden die de broeders in deze stad ontplooiden en naar de stichting van het gasthuis Joannes de Deo, het eerste ziekenhuis van de congregatie in Nederland. Het hoofdstuk eindigt met de interne ontwikkelingen van de broedergemeenschap tot aan de oprichting van het Nederlandse noviciaat in 1905.

Kerk en staat: een moeizame verhouding

Na de Franse Revolutie verloor de katholieke kerk in heel West-Europa een aanzienlijk deel van haar wereldlijke en geestelijke invloed. Haar aanspraak op gezag ten aanzien van het denken en de moraal stond haaks op het gedachtegoed van de Verlichting en de Franse Revolutie: rationaliteit, vrijheid, gelijkheid en broederschap. Deze idealen speelden een belangrijke rol in de overgang van de feodale standenmaatschappij – waarin de kerk stevig was geworteld – naar een moderne, burgerlijke, meer democratische samenleving. De positie van de adel en de clerus werd aangetast door de invoering van burgerlijke vrijheden, door het toenemende belang van handel en industrie en door de groeiende waarde die aan rationeel, wetenschappelijk denken werd toegekend. Vooral in Frankrijk heerste na 1789 een uitgesproken kerkvijandige sfeer. Kerkelijke en kloosterlijke goederen werden geconfisqueerd, priesters werden voortaan door de staat benoemd en moesten een eed op de grondwet afleggen, en honderden kloostergemeenschappen werden ontbonden. De ontwikkelingen in Frankrijk veroorzaakten paniek in de omliggende landen. Om de verspreiding van de revolutionaire ideeën en de expansie van Frankrijk – dat in 1799 onder het bewind van Napoleon was gekomen – tegen te gaan, trokken de Europese mogendheden gezamenlijk ten strijde tegen Frankrijk maar zij leden nederlaag na nederlaag. Het gevolg was een langdurige Franse dominantie in West-Europa, waardoor ook in door Frankrijk bezette gebieden allerlei maatregelen tegen de kerk en tegen kloosters werden genomen.

Ook in de Duitse landen bracht de Franse overheersing grote veranderingen met zich mee. In de katholieke delen van het ‘Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie’ was de katholieke kerk in feite een rijkskerk. Er bestond een nauwe ideële, institutionele en personele band tussen de heersende politieke elite en de kerk. De keizer maar ook de bisschoppen, die tegelijkertijd de functie van rijksvorsten bekleedden, waren de beschermheren en steunpilaren van de kerk. Door het optreden van Napoleon kwam hieraan een einde. In 1801 moest de linker Rijnsoever door Pruisen aan Frankrijk worden afgestaan. De positie van de katholieke kerk aldaar werd geregeld door een concordaat tussen Frankrijk en Rome. Daardoor werden zowel de clerus als de katholieke bevolking gebonden aan de Franse staat. Contemplatieve kloosters werden opgeheven, kerkelijke bezittingen onteigend. Net als in Frankrijk bleven congregaties die actief waren in het onderwijs of de verpleging gespaard vanwege hun maatschappelijke nut. De onttroonde geestelijke en wereldlijke vorsten – onder wie de hertogen van Nassau-Usingen en Nassau-Weilburg – werd voor het verlies van hun territoria compensatie geboden ter rechterzijde van de Rijn. Dat leidde in dit gebied tot een radicale secularisatie van kerkelijke bezittingen: de zogeheten *Reichsdeputationshauptschluss* van 1803 regelde de opheffing van de geestelijke vorstendommen of prinsbisdommen en van andere kerkelijke territoria, zoals van abdijen en kloosters. Al deze gebieden kwamen onder wereldlijk gezag te staan

van de nieuwe Duitse staten en hun veelal protestantse machthebbers.² De beide hertogdommen Nassau kregen de gebieden van de oude geestelijke keurvorstendommen Mainz en Trier toegewezen. De voormalige geestelijke vorsten en abten raakten hun inkomen uit grondgebied kwijt. In ruil daarvoor ontvingen zij van de nieuwe staten een jaarlijkse toelage, waardoor zij in feite van de desbetreffende regeringen afhankelijk werden. In 1806 viel het 'Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie' onder druk van Napoleon uiteen. Napoleon bracht het aantal soevereine staten terug. Er ontstonden nieuwe koninkrijken zoals Saksen, Beieren en Württemberg. De staten aan de Rijn – waaronder de inmiddels tot één hertogdom samengevoegde nieuwe staat Nassau – organiseerden zich in de Rijnbond onder protectoraat van Napoleon. Keizer Frans II deed gedwongen afstand van de Rijkskroon, maar bleef keizer van Oostenrijk.

Na het uiteenvallen van het Duitse Rijk moesten de positie en de structuur van de kerk in de nieuwe staten opnieuw worden geordend. Wat de katholieke kerk betreft dienden er nieuwe grenzen voor de kerkprovincies en de diocesen te worden vastgesteld. De bezetting van hogere kerkelijke ambten, de benoeming van kerkelijke functionarissen en de verantwoordelijkheid voor de vorming van de clerus moesten worden geregeld. Zaken als de invloed van de kerk op het onderwijs en het beheer van kerkelijk vermogen vergden eveneens aandacht. De diverse staten probeerden hierover met de Romeinse Curie tot overeenstemming te komen en concordaten te sluiten, maar vooralsnog verliepen de onderhandelingen daarover moeizaam. Na de val van Napoleon namen de overwinnaars op het Wener Congres (1814/1815) allerlei maatregelen om het evenwicht tussen de vijf grote Europese mogendheden te herstellen en nieuwe revolutionaire ideeën of bewegingen tegen te gaan. Het tijdperk van de Restauratie brak aan, waarin werd gestreefd naar de terugkeer van de sociale en politieke verhoudingen van vóór 1792.³ De indeling van de Duitse staten veranderde opnieuw. De Duitse Bond verving het in 1806 opgeheven Duitse Rijk.⁴ De aangesloten staten Württemberg, Nassau, Baden, Hessen-Darmstadt, Kurhessen en de vrije stad Frankfurt besloten nu tot een gezamenlijk beleid ten aanzien van de katholieke kerk, op basis waarvan met de Romeinse Curie zou worden onderhandeld.

De uitkomst van die onderhandelingen leidde in 1821 tot de bul *Provida solersque* van paus Pius VII, waarin de grenzen van de *oberrheinische* kerkprovincie werden omschreven. Deze nieuwe kerkprovincie werd onderverdeeld in vijf bisdommen waarvan de grenzen samenvielen met de toenmalige staten. Freiburg (Baden) werd tot aartsbisdom verheven met daaronder vier suffragaanbisdommen: Limburg voor de staat Nassau en de vrije stad Frankfurt, Rottenburg voor de staat Württemberg, Mainz voor Hessen-Darmstadt en Fulda voor Kurhessen. De zetels van de bisdommen bleven echter nog enkele jaren vacant, onder andere omdat er geen overeenstemming kon worden bereikt over de bezetting van de bisschopszetels en de dom- of kathedrale kapittels. In 1827 volgde uiteindelijk de benoeming van Jakob

Brand tot bisschop van Limburg. Bisschopszetel van het Limburgse diocees werd de stad Limburg aan de Lahn.

De nieuwe kerkelijke ordening betekende in feite een overwinning voor de staten. Zij, en niet de paus in Rome, bepaalden in hoge mate de speelruimte van de katholieke kerk. De politieke machthebbers verwierven bijvoorbeeld het medebeslissingsrecht bij de benoeming voor hogere kerkelijke ambten – die overigens niet langer automatisch aan de adel toevielen. Ook kregen de staten vergaande invloed op kerkelijk-financiële aangelegenheden. De bisschop en het domkapittel ontvingen een jaarlijkse staatsdotatie. Deze dotatie werd, evenals het diocesane kerkenfonds, door de staat beheerd.⁵ In 1830 werd de verhouding tussen kerk en staat bij wet verder geregeld. Uitgangspunten waren religieuze tolerantie en pariteit: gelijke behandeling door de staat van de religies en van de onderscheiden kerken. Van de katholieke priesters werd verwacht dat zij als staatsdienaren een bijdrage zouden leveren aan de integratie van het katholieke volksdeel in de confessioneel gemengde staten. De staten regelden zelf de priesteropleiding: drie jaar theorie aan de universiteit van de kerkprovincie en een jaar praktijk in een diocesaan priesterseminarie. De examens van de priesteropleiding stonden mede onder toezicht van de staat. Bovendien verwierven de politieke machthebbers het zogenaamde recht van *placet*, d.w.z. dat zij goedkeuring moesten verlenen aan pauselijke en bisschoppelijke verordeningen die in hun gebied moesten worden uitgevoerd. Vrije communicatie met Rome was alleen aan de bisschoppen toegestaan, niet aan de lagere clerus. Kerkvergaderingen konden slechts plaatsvinden met toestemming van de landsheren.⁶ Voor het bisdom Limburg betekende dit, dat de kerk onder toezicht stond van de staat Nassau, meer in het bijzonder van de heersende hertog.

Katholieke herleving onder Peter Joseph Blum

In de periode 1827-1842 bleken de eerste twee bisschoppen van Limburg weinig genegen om een conflict met de staat Nassau aan te gaan over de staatsinmenging met de kerk en met hun eigen beleid. Zij berustten in de gegeven politieke omstandigheden en streefden, binnen de bestaande beperkingen, naar een voor de kerk acceptabele situatie en naar een harmonieuze verhouding met de politieke machthebbers. Dit veranderde onder de derde bisschop, Peter Joseph Blum (1808-1884), die tevens een belangrijke rol zou gaan spelen in het ontstaan van de Barmhartige Broeders van Montabaur. De ‘secularisatie’ die onder Franse invloed was ingezet en waardoor de kerk sterk gebonden was geraakt aan de staat, werd destijds door de meeste katholieken als een ramp voor de kerk beschouwd. Achteraf bezien maakte die ontwikkeling echter de weg vrij voor een koerswijziging die de kerk in de loop van de negentiende eeuw juist méér maatschappelijke invloed zou bezorgen. De kerk werd door het verlies van haar politieke en economische macht namelijk ge-